

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ РЕПРЕСІЙ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

ГУРНЯК Олександр Григорович - ад'юнкт науково-організаційного відділу Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка, полковник юстиції

Проанализированы конституционно-правовые основы регулирования процесса репрессий военнослужащих на территории Украины. Определены недостатки Конституции УССР в 1929 г. в аспекте формирования правовых принципов репрессий военнослужащих РККА во второй половине 30-х гг. XX ст. на территории Украины. Определены предпосылки и содержание конституционных процессов второй половины 30-х гг. XX в. в контексте правового обеспечения репрессий военнослужащих на территории Украины

Ключові слова: репресії, військовослужбовці РСЧА, конституційні процеси, Конституція УРСР 1939 р., органи НКВС.

Актуальність теми

Політичні процеси, які були притаманні Радянському Союзу в другій половині 30-х рр. ХХ ст., їх мотиви, причини та наслідки і до сьогодні залишають по собі багато спорів. Відсутність єдиної точки зору, єдиної історико-правової та публічно-правової оцінки подій цього періоду породжує спекуляції на тему ефективності комуністичної ідеології та можливості її доцільності проголошення соціалістичних і комуністичних ідеалів в якості кінцевого шляху розвитку суспільства. З точки зору теорії демократії весь період панування КП СРСР та КП УРСР на території нашої держави можна вважати деструктивним періодом на шляху становлення української державності. Але якщо аналізувати цей період з точки зору історичного кон-

тексту, то можна знайти багато прикладів того, що саме такий шлях розвитку був найбільш прийнятним у конкретних соціально-економічних умовах історичної дійсності. Не виключено, що якби стояло політичне завдання обґрунтувати доцільність репресій у другій половині 30-х рр. ХХ ст. на території України, то, безумовно, науковцями ще в Радянський період були б проведені відповідні дослідження та досягнуто необхідного результату. Однак у незалежній Україні репресії другої половини 30-х рр. ХХ ст. проти військовослужбовців на території УРСР розглядають, перш за все, в аспекті свавілля авторитарного режиму, а відтак недопущення відхилень від демократичного курсу розвитку України, який проголошено після здобуття незалежності. Окрема проблема дослідження вказаного явища полягає у пристосуванні та підлаштуванні правової надбудови для реалізації політичної волі керівництва СРСР. Мова йде, перш за все, про конституційні процеси, метою яких було не вдосконалення адміністративного устрою країни чи підвищення рівня соціальної захищеності населення, а підведення належного правового поля під репресії проти військовослужбовців, що мали місце на території УРСР.

Ступінь наукової розробки теми

Проблемам визначення політико-правових засад проведення репресій проти військовослужбовців у другій половині 30-х

рр. XX століття присвячено багато праць як сучасних українських та російських вчених, так і дослідників ще радянського періоду, серед яких праці В.С. Мільбаха, Л. Самуельсона, В.Н. Хаустова, О.Ф. Сувенірова, Н.С. Черушева, В.О. Золотарьова, В.П. Ямпольського, В.О. Лебедева, О.М. Яковлевої, В.Н. Хаустова, П.Н. Бобильов та ін.

Крім того, багато українських вчених займалися питаннями конституційних процесів в означений період, зокрема В.І. Танцюра, М.В. Баглай, В.А. Туманов, В.М. Литвин, А. П. Таранов, А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко, К.К. Дубина та ін.

Мета статті

Метою даної статті є виявлення зв'язку між конституційними процесами в СРСР та, зокрема, в УРСР, які мали місце в другій половині 30-х рр., та репресіями проти військовослужбовців, а також аналіз конституційно-правових засад їх проведення.

Виклад основного матеріалу

Якщо абстрагуватися від репресій другої половини 30-х рр. XX ст., то конституційні процеси на теренах нашої держави вбачаються логічним відображенням політичного курсу СРСР, обумовленого як внутрішніми соціально-економічними процесами, так і тогочасними геоекономічними та геополітичними процесами зовнішнього характеру. Прагнення влади зміцнити Радянську державу пояснюється і проголошеним партією курсом на створення комуністичного суспільства, і необхідністю формування стійкої, розгалуженої та одночасно дієвої структури державного апарату.

Утворення СРСР викликало необхідність відповідних змін у Конституції УСРР 1919 року. 10 травня 1925 року IX Всеукраїнський з'їзд Рад прийняв постанову «Про зміну Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки», якою затвердив зміни в чинній Конституції УСРР 1919 року. Ст. 4 Конституції УРСР 1925 року проголошувала Україну складовою частиною СРСР, але в Конституції УСРР 1925 року знайшли відображення тільки

найнеобхідніші зміни. Наркомату юстиції УСРР було дано завдання розробити проект нової Конституції України, який було підготовлено на початку 1929 року. Його основою стали Конституція СРСР 1924 року і Конституція УСРР 1919 року з внесеними до неї у 1925 році змінами. 15 травня 1929 року XI Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив нову Конституцію УСРР [9].

Конституція УСРР 1929 р. складалася з п'яти розділів: загальні положення; про устрій Радянської влади; про виборчі права; про бюджет Української СРР; про герб, прапор із столицю Української соціалістичної радянської республіки. Перший розділ (дещо перероблений текст Декларації прав трудящого і експлуатованого народу, взятий і Конституції УСРР 1919 р.) декларував повновладдя трудящих, диктатуру пролетаріату, скасовував приватну власність і експлуатацію людини людиною, завданням держави перехід від капіталізму до соціалізму. Конституція на найвищому рівні закріплювала принцип верховенства загальносоюзних органів та загальносоюзного законодавства, що перетворювало проголошений суверенітет на політичний міф. Центральними органами влади в УСРР, як і за Конституцією 1919 р., залишалися Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, ВУЦВК та РНК. Якщо за попередньою Конституцією з'їзди скликалися двічі на рік, то тепер раз на 2 роки. Сесії ВУЦВК мали скликатися тричі на рік. Новим серед вищих органів влади стала Президія ВУЦВК, до компетенції якої відтепер належало видання декретів, постанов та розпоряджень і затвердження декретів та постанов Раднаркому УСРР. Президії надавалося право законодавчої ініціативи у вищих органах влади СРСР, скасування будь-яких рішень РНК і Наркоматів УСРР та окружних виконкомів [15].

Аналізуючи зміст Конституції УСРР 1929 р. у контексті досліджуваної проблематики слід звернути увагу на два ключові аспекти: на обсяг прав й обов'язків громадян та на повноваження органів державної влади. Так, у ст. 5 Конституції зазначається, що Українська соціалістична радянська

республіка забезпечує політичні права для трудящих мас, без різниці статі, віри, раси і національності і цілком позбавляє цих прав експлуататорські класи. У ст. 17 зазначається, що керуючись інтересами трудящих, УСРР позбавляє окремих осіб та окремі групи прав, що вони ними користуються на шкоду інтересам соціалістичної революції.

Цікаво, що подібної диференціації Конституція УСРР 1929 року дотримується і в питаннях обов'язків громадян. Так, у ст. 15 вказується, що «...з метою охорони всіма засобами здобутків великої пролетарської революції, УСРР визнає за обов'язок усіх громадян республіки оборону соціалістичної батьківщини і встановлює загальну військову повинність. Почесне право обороняти революцію зі зброєю в руках надається лише трудящим, а на нетрудові елементи покладається виконувати інші військові обов'язки» [2, ст. 15].

Аналізуючи наведені вище конституційні норми можна зробити два висновки. По-перше, військовослужбовцями могли бути виключно представники робітничого класу (трудящі). По-друге, репресії другої половини 30-х рр. ХХ ст. проти військовослужбовців були спрямовані саме проти трудового населення, якому партія надала «почесне право охороняти революцію» [2, ст. 15]. У той же час нетрудові елементи, які позбавлені права служити в лавах Робітничо-селянської Червоної Армії (далі – РСЧА), фактично уникали масових репресій, спрямованих саме проти військовослужбовців.

Незвичною виглядає і побудова апарату державної влади. З одного боку достатньо широкими повноваженнями володіє Всеукраїнський центральний виконавчий комітет, до яких з-поміж інших належить затвердження проектів кодексів, а також всіх законодавчих актів, що визначають загальні норми політичного, економічного та культурного життя УСРР або вносять корінні зміни в сучасну практику державних органів республіки [2, ст. 30]. Слід також зазначити, що більшість нормативних актів, якими регламентувалися масові репресії, виходили із постанов ЦВК СРСР,

спільних рішень ЦВК та Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР. Конституція СРСР 1924 р. і чинне на той час законодавство не передбачало випадків, коли б якісь органи мали співпрацювати у розробці спільних документів, а такий партійний орган як ЦК ВКП(б), в основному законі взагалі не фігурує. Насправді ж, за конституцією, ЦВК та Раднарком були тісно пов'язані між собою і мали великі повноваження. Так, ЦВК СРСР міг видавати кодекси, декрети, постанови та розпорядження, об'єднувати роботу над законодавством та управлінням СРСР (ст. 17). Усі декрети і постанови, що визначали загальні норми політичного та економічного життя СРСР, а також вносили корінні зміни до існуючої практики державних органів СРСР, мали обов'язково надходити на розгляд та затвердження ЦВК (ст. 18). Не менші повноваження надавалися Президії цього органу. Так, вона у період між сесіями ЦВК була вищим законодавчим, виконавчим та розпорядчим органом влади СРСР (ст. 29) [1].

Відповідно до ст. 43 Конституція УСРР 1929 р. керівництво боротьбою з політичною та економічною контрреволюцією покладається на Державне політичне управління УСРР, на чолі якого стоїть Голова, що є водночас уповноваженим Об'єднаного державного політичного управління (далі – ОДПУ) СРСР. При чому більш детально статус та повноваження ОДПУ визначалися саме в союзній Конституції 1924 року, у якій містився спеціальний підрозділ. Крім того, Конституція УСРР 1929 р. не містила в собі спеціальних норм, які б регулювали сферу судочинства, що породжувало певну неузгодженість проголошуваних у ній прав трудящих із їх практичною реалізацією. З 1934 р. з утворенням загальносоюзного Народного комісаріату внутрішніх справ (далі – НКВС) йому було передано функції ОДПУ, а останнє ліквідовано. Таке реформування системи правоохоронних та, фактично контрреволюційних органів виходило за правове поле загальносоюзної та відповідно, і всіх союзних конституцій, що також вимагало внесення змін і до них.

Підводячи підсумки викладеного вище,

доцільно виділити низку ключових аспектів, які в контексті необхідності легітимізації (принаймні надання такої видимості) процесу репресій військовослужбовців РСЧА та їх сімей вимагали розробки та прийняття нової Конституції:

- Конституція УСРР 1929 р., яка базувалася на нормах Конституції СРСР 1924 р. сама по собі знаменувала період закінчення боротьби партійних еліт за владу на початку 1920-х рр. XX ст. та побудови держави нового ладу – соціалістичної федерації і жодним чином не була пристосована до подальшої політики утримання влади;

- у Конституції УСРР 1929 р. не було приділено належної уваги формування інституційних засад судової системи в УСРР та не були визначені ключові організаційно-правові та функціональні аспекти відправлення судочинства;

- обсяг прав та обов'язків громадян СРСР та УСРР які містилися в Конституції УСРР 1929 р. розроблялися в контексті проголошеної ще на початку 1920-х рр. XX ст. політики демократизації та лібералізації соціально-економічних та суспільно-політичних процесів.

Загалом можна констатувати, що Конституція УСРР 1929 р. не відповідала вимогам проведення тотальних репресій проти військовослужбовців та не могла бути їх правовою основою, але в той же час влада прагнула, щоб саме на конституційних засадах ґрунтувалася проголошена політика боротьби із ворогами народу. Навіть не дивлячись на те, що за своєю природою Конституція УСРР, як і будь-який із союзних Основних законів була надзвичайно гнучка, тобто зміни до неї можна було внести простою більшістю, все ж необхідне було прийняття нового документа, який би означав початок нової ери в процесі розбудови комуністичної держави.

У лютому 1935 р на Пленумі ЦК ВКП(б) прийнято рішення про внесення змін у Конституцію СРСР 1924 року. Вказувалося на необхідність демократизації виборчої системи: заміни нерівних виборів рівними, багатоступеневих – прямими, відкритих – закритими. Відразу ж після пленуму відбувся VII з'їзд ВКП(б), на якому йшлося

вже не про зміни, а про прийняття нової конституції. Була утворена конституційна комісія, до складу якої ввійшли також представники УСРР – П. Любченко, Г. Петровський, В. Чубар та ін. [9]

У січні 1937 р. була прийнята нова Конституція УРСР, створена відповідно до Конституції СРСР 1936 р., за якою УСРР перейменувалась в Українську Радянську Соціалістичну Республіку (далі – УРСР). Вона проголошувалась соціалістичною державою робітників і селян, де політичною владою є ради депутатів трудящих. Економічною основою визнавалась соціалістична система господарювання і соціалістична власність на засоби виробництва у формі державної або кооперативно-колгоспної. Вищим органом влади проголошувалась Верховна Рада, яка обиралася на 4 роки. Вона утворювала уряд – Раднарком. Місцевими органами державної влади були ради депутатів трудящих. Конституція декларувала свободу слова, друку, зборів, мітингів, але в тоталітарній державі це було неможливим. Реально ж права і свободи громадян тоталітарний режим цілковито ігнорував. Конституція своїм змістом абсолютизувала державу. Всебічний розвиток особи у ній розглядався не як мета соціалістичного будівництва, а як засіб досягнення мети – побудови сталінської моделі соціалізму. Вона не забезпечувала і не могла забезпечити втілення в життя основних своїх положень [12].

Сучасні науковці, зокрема Чіркін В.Е., Баглай М.В., Туманов В.О. та інші саме через невідповідність норм основного закону реальному становищу, і в першу чергу щодо громадянських прав, називають радянські конституції фіктивними і такими, що слугували демократичним фасадом для системи партійної влади [14, с. 18; 4, с. 219.]. Дійсно, політичні репресії, здійснені радянським тоталітарним режимом, знівельовали задекларовані у радянських конституціях права і свободи громадян.

Аналізуючи норми Конституції УРСР 1937 р. у контексті вказаної проблематики, слід звернути увагу на деякі ключові аспекти.

По-перше, до Конституції введено но-

вий розділ, який регулює порядок організації судових органів та органів прокуратури, а також визначає основні засади їх діяльності. Зокрема, відповідно до ст. 102 правосуддя в УРСР здійснюється Найвищим Судом УРСР, Найвищим Судом Молдавської РСР, обласними судами, судами адміністративних округ, а також спеціальними судами СРСР, що створюються за постановою Верховної Ради СРСР, народними судами. Відповідно ж до ст. 103 розгляд справ у всіх судах здійснюється з участю народних засідателів, крім випадків, спеціально передбачених законом. Саме до таких випадків слід віднести випадки розгляду справ військовослужбовців РСЧА, які провадилися так званими «трійками». Слід зауважити, що всі норми Розділу IX Конституції УРСР 1937р. «Суд і прокуратура» стосуються розгляду справ саме у судах. Також слід відзначити ст. 110, у якій вказується, що розгляд справ у всіх судах УРСР відкритий, оскільки законом не передбачені винятки, з забезпеченням обвинуваченому права на захист [3, - ст. 110]. Іншими словами Конституція 1937 р. декларує право на захист у процесі кримінального провадження, однак під час розгляду справ репресованих військовослужбовців ця норма не дотримуються.

По-друге, широке коло повноважень у Конституції УРСР 1937 р. закріплюється і за пореформованою системою органів контрреволюційної боротьби – НКВС, зокрема, зафіксована можливість існування розгалуженої мережі Управлінь НКВС, як на обласному, так і на районному рівнях (ст.. 88, 92), які створюються «відповідно до умов області (району) на основі законів СРСР та УРСР» [3, ст. 88, 92]. На практиці умови і потреби областей і районів враховувалися при утворенні управлінь усіх наркоматів, окрім НКВС. Його управління стали обов'язковими в усіх областях і районах, і через них здійснювався паспортний контроль за громадянами і безпосередні репресивні заходи.

По-третє, у порівнянні з Конституцією УСРР 1929 р. у Конституції УРСР 1937 р містяться новели і в Розділі «Основні права й обов'язки громадян». Так, у ст. 130 за-

значається, що «кожний громадянин УРСР зобов'язаний берегти і зміцнювати суспільну, соціалістичну власність як священну і недоторкану основу радянського ладу, як джерело багатства і могутності батьківщини, як джерело заможного і культурного життя всіх трудящих. Особи, що роблять замах на суспільну, соціалістичну власність, є ворогами народу» [3, ст. 130]. Стаття 131 передбачає що військова служба в Робітничо-Селянській Червоній Армії є почесний обов'язок громадян УРСР, при чому жодного винятку для так званих «нетрудових елементів» не встановлюється. Крім того, у ст. 132 прямо вказується, що «зрада батьківщини: порушення присяги, перехід на бік ворога, заподіяння шкоди воєнній моці держави, шпигунство – караються за всією суворістю закону, як найтяжчий злочин» [3, ст. 132].

Таким чином, можна побачити, що для обґрунтування репресій проти військовослужбовців радянська влада вдалася до неординарного кроку, включивши як в загальносоюзну, так і в Конституцію УРСР норму кримінального права, яка фактично визначає найвищу міру відповідальності за державну зраду. Хоча суто за формальними ознаками Конституція УРСР 1937 р. стала ще більше демократичною, ніж попередній Основний закон. Розширення прав та свобод громадян, закріплення більшості демократичних механізмів (навіть можливості виходу УРСР зі складу СРСР) – все це демонструє намагання Радянської влади мінімізувати зростання негативних настроїв по відношенню до СРСР на міжнародній арені. Кампанія розкуркулення 1929-1931 рр., терор голодом 1932-1933 рр. та «Генеральна чистка» в партії 1933-1936 рр. досить неочікувано викликали негативний політичний резонанс у світі, тому задля завершення процесу укріплення авторитаризму виникла потреба хоча б формально, але все ж таки задекларувати демократичні засади державотворення у СРСР та усіх союзних республіках. Натомість на території України завдяки Конституції СРСР 1936 р. та Конституції УРСР 1937 р. було сформовано необхідне правове підґрунтя для проведення широкомасштабних репресій: ство-

рено необхідне інституційне забезпечення завдяки розгалуженому апарату органів НКВС; на конституційному рівні закріплено найвищу міру відповідальності за державну зраду; реформовано систему державного управління в частині судоустрою та відправлення правосуддя. На основі вказаних вище конституційних актів було розроблено та запроваджено відповідні зміни до кримінального, кримінально-процесуального законодавства, законодавства у сфері проходження військової служби тощо.

Висновки

Не дивлячись на той факт, що сам механізм репресій був запущений дещо раніше, ніж відбулася конституційна реформа 1936-1937 рр., слід констатувати її визначальний вплив на процеси формування політико-правових засад репресій проти військовослужбовців РСЧА та їх сімей у другій половині 30-х рр. ХХ ст. на території України. Прийняття нової загальносоюзної а потім і Конституції УРСР було викликано необхідністю надання певного юридичного оформлення політичної волі партійної верхівки, щодо укріплення авторитарного режиму на теренах СРСР. Якщо Конституція УСРР 1929 р. не відповідала вимогам проведення подібних репресій, мала низку суперечностей у сфері визначення прав та свобод громадян, організаційно-правового забезпечення діяльності державного апарату, функціональну та організаційну неузгодженість органів ОДПІ з республіканськими органами влади, а також фактично не деталізувала систему судоустрою в країні та порядок діяльності судових органів, то усунути ці недоліки і був покликаний новий Основний закон. Ще одним значним висновком проведеного аналізу конституційних процесів є визначення місця Конституції, яке їй відводилося партією в процесі вирішення номенклатурних завдань. Мова йде про певну кон'юнктурність та формальність норм, які містилися у всіх без виключення загальносоюзних та республіканських конституціях протягом всього періоду функціонування СРСР. В умовах комуністичного

режиму роль правової надбудови зводилася до досягнення партійних інтересів в сфері боротьби із проявами капіталізму та в процесі розповсюдження комуністичних ідей, а для цього була необхідна стабільна, тверда та багаторічна владна платформа, яка до 1950-х років уособлювалася в культурі особистості.

Література

1. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик от 31 января 1924 г. [Электронный ресурс] Конституции СССР и РСФСР (1918-1978) – Режим доступа: http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1924/red_1924/5508660/
2. Конституція Української соціалістичної радянської республіки 1929 р. [Електронний ресурс] Офіційний веб-сайт Верховної Раи України – Режим доступу: <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1929.html>
3. Конституції Української радянської соціалістичної республіки 1937 р. [Електронний ресурс] Офіційний веб-сайт Верховної Раи України – Режим доступу: <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html>
4. Баглай М.В., Туманов В.А. Малая энциклопедия конституционного права. – М.: Изд-во БЕК, 1998. – С. 219.
5. Дубина К. К. – История Украинской ССР. – том. 2. – Издательство «Наукова думка».-Киев – 1969 г.
6. Історія України. Матеріали до підручн. для 10–ї кл. середн. шк.– К., «Райдуга», 1992. –512 стор.
7. Литвин В. М. Історія України : підручник / В. М. Литвин ; ред. В. А. Смолій. – 7-е вид., доп. – Київ : Наукова думка, 2012. – 856 с.
8. Мильбах В. С. Политические репрессии командно-начальствующего состава, 1937–1938 гг. Тихоокеанский флот. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2013. – 300 с.
9. Музиченко П. Історія держави і права України : навч. посіб. / П. Захарченко. – 6-те вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2007. – 431 с.

АНОТАЦІЯ

Проаналізовано конституційно-правові засади регулювання процесу репресій військовослужбовців на території України. Визначено недоліки Конституції УСРР 1929 р. в аспекті формування правових засад репресій військовослужбовців РСЧА у другій половині 30-х рр. ХХ ст. на території України. Визначено передумови та зміст конституційних процесів другої половини 30-х рр. ХХ ст. у контексті репресій військовослужбовців на території України.

SUMMARY

Constitutionally bases of repressions' process of the military personnel in the territory of Ukraine were analyzed. Disadvantages of the Constitution of USSR in 1929 in aspect of legal adjusting the repressions' process of the military personnel of The Workers' and Peasants' Red Army in the second half of the 30th of the XX. in the territory of Ukraine were determined. Preconditions and the content of the constitutional processes of the second half of the 30th of the XX century in a context of legal adjusting the repressions' process of the military personnel in the territory of Ukraine were defined.

10. Політичний словник. Редакція: В.К. Врублевський, В.М. Мазур, А.В. Мяловицький. Видання друге. Головна редакція УРЕ. Київ. 1976. стор. 258.

11. Слюсаренко А. Г., Томенко М.В. – Історія Української Конституції. – Київ – 1993.

12. Танцюра В. І. Політична історія України: Навчальний посібник / За ред. В. І. Танцюри. – 2-ге вид., доповн.. – К., 2008. – 552 с.

13. Таранов А. П. – Історія конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки. – Видавництво академії наук Української РСР. – Київ – 1957 р.

14. Чиркин В.Е. Основы конституционного права. – М.: Манускрипт, 1996. – С. 18;

15. Юридичний словник-довідник / За ред. Ю. С. Шемшученка. – К.: "Феміна", 1996. – 696 с.

16. Якупов Н. М. Трагедия полководцев. – М.: Мысль, 1992. – 349 с.